

Annus mirabilis, annus horribilis.

Wprowadzenie

*Praska wiosna – czarodziejska przemiana,
od wielkiego rozczarowania do wielkiej nadziei.
Najpiękniejsze dni mojego życia*¹.

Arnošt Lustig

Praska wiosna – wierzchołek lodowca, który zatonął 21 sierpnia.

Antonín Jaroslav Liehm

Rok 1968 był haustem powietrza nabranym przez topiącego się.

Ludvík Vaculík

Pavel Kohout nazwał inwazję wojsk Układu Warszawskiego „małą bratnią demonstracją sił”. Petr Pithart mówił o roku „wzbudzonych nadziei i lodowatego prysznicu okupacji”². Josef Škvorecký pisał o „orwellowskim sowieckim bucie”³, a sam rok 1968 nazwał „*annus mirabilis, annus horribilis*”, gdy otrzeźwiali towarzysze spróbowali zawrócić idiotyczny zegar historii – z łatwymi do przewidzenia skutkami”⁴. Ivan

¹ Wszystkie tłumaczenia, o ile nie zostało wskazane inaczej, są tłumaczeniami autorki. W przypadku cytatów pochodzących z tekstów literackich, do których głównie odnosi się niniejsza praca, to znaczy powieści Josefa Škvoreckého, Milana Kundery i Pavla Kohouta, zachowane zostały dwie wersje językowe. Decyzja ta podyktowana jest przekonaniem o niewystarczalności przekładu filologicznego w procesie interpretacyjnym oraz świadomością pewnych rozbieżności między tekstem oryginalnym a dostępnymi na polskim rynku przekładami powieści Kundery i Škvoreckého. Zapisy oryginalne, ze względu na nie zawsze przekładalną grę słowną i semantyczne niuanse, pozostawione zostały również przy cytowaniach hasel, napisów pojawiających się na plakatach i murach, wierszy, piosenek, dowcipów czy też określeń bezpośrednio odnoszących się do praskiej wiosny, inwazji i „normalizacji”.

Fragmenty rozdziałów „*Pražské jaro není o roce 1968, Pražské jaro je o něčím jiném...*” Czeska droga: od karnawału, przez nadzieję, iluzję, zwątpienie, niewiarę, po marzenie i męt oraz „*S vráskami rytými dobou...*”. Rok 1968 jako doświadczenie pokoleniowe, w zmodyfikowanej formie ukazały się drukiem w czasopiśmie „Bohemistyka” (nr 2/2014) oraz „Poznańskie Studia Sławistyczne” (nr 6/2014).

² Cf. P. Pithart, *Po deseti letech*, w: *Jdi domů, Ivane!*, red. M. Rampa, J. Rodr et al., Hradec Králové 1990, s. 87.

³ „Orwellowski sowiecki but, depczący ludzką twarz, na wieki przydepnął twarz mojej ojczyzny, przynosząc z sobą *finis Bohemiae* jako kraju kultury zachodniej”. J. Škvorecký, *Przypadki niefortunnego saksofonisty tenorowego*, przeł. A. Kaczorowski, Izabelin 1999, s. 79.

⁴ Ibidem.

Klíma praską wiosnę określił jako nierealną próbę połączenia socjalizmu i demokracji. Francuski pisarz Louis Aragon, opisując okres po sierpniu 1968 roku, użył sformułowania „Biafra ducha”, zaś na plakatach, które 21 sierpnia pojawiły się na murach, budynkach i witrynach sklepów, królowały określenia: *cirkus*, *loutkové divadlo* oraz *absurdní drama* („cyrk”, „teatr kukielkowy”, „dramat absurdu”).

Jan Pauer, biorąc pod uwagę liczbę polemik oraz refleksji historyków, artystów, polityków i publicystów, porównuje praską wiosnę, jej konsekwencje, aktualność pytań związanych z interpretacją wydarzeń lat 1968–1989 i trudność ich usystematyzowania z dyskusjami toczącymi się wokół wojny w Wietnamie. W monumentalnym studium o roku 1968 autor konstatuje, iż praska wiosna nie zmieniła świata, ale zmieniła spojrzenie na świat⁵. Zmieniła także czeską literaturę, która po dziś dzień pozostaje pod wpływem doświadczeń przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, a literacki kapitał praskiej wiosny dopełnia traumatyczne doświadczenie inwazji i walki o zachowanie niezależnej kultury w czasie „normalizacji”⁶.

Obecne w tytule niniejszej pracy „doświadczenie” implikuje szereg „składników”, które mają wpływ na kształt posierpniowych życiorysów i posierpniowej literatury. Określam nim, celowo symplifikując ten termin tak istotny dla współczesnych badań literackich, następstwa praskiej wiosny oraz inwazji wojsk radzieckich w sierpniu 1968 roku na Czechosłowację. Uznaję za istotny ich wymiar indywidualny, pokoleniowy i narodowy. Jedną z najważniejszych konsekwencji i jednocześnie znakiem szczególnym tego doświadczenia jest emigracja – posierpniowy eksodus intelektualistów, artystów, pisarzy i publicystów od roku 1968 aż do późnych lat osiemdziesiątych. Na pokoleniowe doświadczenie, wynikające z przeżyć związanych z „pijany świat” praskiej wiosny oraz brutalnie w nie ingerującą „bratnią pomocą”, składa się jednak wiele elementów. Emigracja, wymuszona nową rzeczywistością, jest jednym z nich, na zawsze zmieniającym oblicze czeskiej literatury i kultury. Dzieła literackie, publicystyka i teksty krytyczne powstające w latach 1968–1989 wskazują, że uchodźstwo jest niezwykle złożonym i istotnym „składnikiem” dwudziestowiecznego doświadczenia historycznego i politycznego, który dotyczy milionów mieszkańców niespokojnego terytorium

⁵ J. Pauer, *Praha 1968. Vpád Varšavské smlouvy. Pozadí – plánování – provedení*, Praha 2004, s. 9.

⁶ Termin po raz pierwszy pojawił się w tzw. *Protokole moskiewskim*, upublicznionym 27 sierpnia 1968 roku. Początki „normalizacji” sięgają więc roku 1968, jednak do faktycznej zmiany doszło w kwietniu 1969, kiedy Alexandra Dubčeka na stanowisku I sekretarza Komunistycznej Partii Czechosłowacji zastąpił Gustav Husák. W pracy zapisuję termin w cudzysłowie, mając na względzie jego paradoksalny charakter.

w samym sercu Europy. Moim celem nie było jednak ponowne odkrywanie emigracji, analizowanie, określanie jej charakteru, fundamentów, zadań i motywacji. Emigrację rozumiem jako efekt dramatycznych wydarzeń, bardzo istotny czynnik kształtujący dwudziestowieczną czeską kulturę. Tematyka związana z wydarzeniami roku 1968 jest jednak obecna w czeskiej literaturze, niezależnie od obiegu, do którego ta literatura przynależy. Co oczywiste, kultura oficjalna w specyficzny sposób wykorzystywała praską wiosnę i inwazję⁷. O wiele bliższy emigracyjnemu model literackiej reprezentacji można odnaleźć w dziełach powstałych w kraju, wydanych w oficynach samizdatowych. Określenie „literatura emigracyjna” wywołuje jednak konieczność uruchomienia innej optyki, przywołania nowej, niekrajowej, zewnętrznej, trudno wartościować, czy bardziej subiektywnej, czy też obiektywnej perspektywy.

Charakterystycznym rysem ówczesnego pisarstwa jest prywatność, osobisty wymiar historii spisanej przez świadków, często zawartej w rozmowach, wywiadach i wspomnieniach oscylujących wokół określonych, „typowych” dla czasów tematów. Na pytania o kondycję pokolenia i narodu padają różne odpowiedzi, zależne przede wszystkim od miejsca, w którym byli „pamiętający” w momentach historycznych przełomów. Znaczenie literackich reprezentacji doświadczenia podkreśla Maria Delaperrière, zwracając uwagę na sposoby przedstawienia cierpienia w dziele, „w którym sieć zabiegów konotacyjnych pozwala wyjść poza poznanie racjonalne i zmierzyć się z doświadczeniem nieopisywalnym”⁸.

Dyskusja na temat znaczenia praskiej wiosny i okresu „normalizacji” w czeskiej historii trwa. Z historycznego i politycznego punktu widzenia wciąż nie ma jednoznacznej oceny minionych wydarzeń i z pewnością trudno będzie do niej kiedykolwiek doprowadzić. Niniejsza praca jest

⁷ Mechanizmy rządzące obrazowaniem wydarzeń roku 1968 w literaturze *ineditní* (dosłownie: „niedrukowalnej”) warto zestawzić z tymi, które poniekąd stają się charakterystyczne dla prądu oficjalnego. Stałymi wątkami, obserwowanymi na przykład w tekstach Alexeja Pludka jest stereotypowy podział klasowy czy przeciwstawienie „zdrowego jądra narodu” „zepsutym dysydemtom”. Wykorzystywano (czasem nieznacznie przekształcone) autentyczne nazwiska bądź pseudonimy, które sugerowały oczywiste skojarzenia (dotyczyło to przede wszystkim przedstawicieli kręgów dysydenckich, między innymi Pavla Kohouta i Václava Havla). Często przywoływany był rok 1948 jako początek społecznego dzieła zburzonego w 1968 roku przez twórców praskiej wiosny. Jednoznaczny pozostawał także obraz emigrantów – rozpustnych zdrajców, którzy uciekają przed własnym sumieniem (porównaj na przykład L. Machala, *Zlatá šedesátá [a zvláště pak osmašedesátý] v zrcadle „normalizační” prózy*, w: *Zlatá šedesátá. Česká literatura a společnost v letech táni, kolotání a... zklamání. Materiály z konference pořádané Ústavem pro českou literaturu AV ČR, 16.–19. června 1999*, red. R. Denemarková, Praha 2000, s. 379–384).

⁸ M. Delaperrière, *Świadectwo jako problem literacki*, „Teksty Drugie” 2006, nr 6, s. 70.

jednak próbą opisu fenomenu roku 1968 w szerszym kontekście historycznym, socjologicznym i kulturowym. Prezentuję w niej także wybrane teksty twórców, którzy w różnych latach w wyniku następstw inwazji i represji „normalizacyjnych” znaleźli się poza ojczyzną. Wydarzenia sierpnia 1968 oraz przemiany polityczne i społeczne, będące rezultatem inwazji, są w ich twórczości jednym z motywów, symboli bądź podstawą literackich koncepcji. Czasem pojawiają się marginalnie, sygnalizują inne kwestie czy wywołują dyskusję na tematy uniwersalne, od wieków podejmowane w literaturze. W warstwie fabularnej determinują zwykle losy głównych bohaterów, pojawiają się jako znak odsyłający do treści, wymagających historycznych i kulturowych asocjacji. Skłaniają także do refleksji nad wspomnieniowym modelem literatury oraz tokiem narracji sugerującym autobiografizm i autotematyzm tekstów.

Rok 1968 stał się w świadomości Czechów jedną z dat granicznych, cezur dzielących dwie odrębne rzeczywistości, bez względu na fakt, że po obydwu stronach tej granicy dominowała ideologia socjalistyczna. Należałoby przede wszystkim podjąć próbę odpowiedzi na pytanie o znaczenie i wpływ konkretnych momentów w historii narodu na rzeczywistość literacką, kulturową, polityczną, społeczną i ideologiczną państwa. Znamienny jest fakt, że w świadomości społecznej praska wiosna, choć była trwającym ponad siedem miesięcy procesem wynikającym z przebiegu przemian społecznych, politycznych i kulturowych lat sześćdziesiątych, pozostała właściwie sprowadzona do dramatycznej letniej nocy, która zdominowała czeskie myślenie o odrębności, niezależności narodowej, a także swoistej słowiańskiej „solidarności” (będącej, jak się wydaje, poniekąd spadkiem po dziewiętnastowiecznym pansławizmie). Również sierpień opisany został w literaturze i publicystyce różnorodnie, a przez pojęcie „inwazja” rozumieć należy zdarzenia, fakty historyczne i procesy niedotyczące jedynie wkroczenia „bratnich wojsk” na teren Czechosłowacji. Mit roku 1968 zawiera w sobie zarówno pierwiastki praskiej wiosny, jak i „normalizacji”, odwołuje się do manifestu *Dwa tysiące słów* Vaculíka oraz samospalenia Jana Palacha na Václavskim náměstí, przechowuje w pamięci zbiorowej słynne zdjęcie Alexandra Dubčeka w kąpielówkach i ustalenia protokołu moskiewskiego. Praska wiosna funkcjonuje w społecznej świadomości nie jako zjawisko osobne, ale jako początek „normalizacji”, dwudziestu lat zintensyfikowanego reżimu. Jest także pełnoprawnym elementem czeskiej mitologii, rozumianej jako suma znaczących, symbolicznych doświadczeń w historii całego narodu, które pozostają obecne w literaturze i sztuce lat późniejszych na zasadzie motywu, sygnału skłaniającego do refleksji, znaku czasów lub symbolu ogólnoludzkich, zbiorowych oraz prywatnych zmagañ z historią.

W swojej pracy skupiam się na utworach wydanych w czeskich oficynach emigracyjnych, pisanych po czesku, choć w większości przypadków rodzimą wersję uzupełniały wydania w innych językach, nierzadko powstające przy znacznym udziale samych autorów. Wybieram więc model klasyczny oraz tradycyjny sposób rozumienia tożsamości konstytuowanej przez język, mając świadomość, że w odniesieniu do emigracyjnej kultury jest to uproszczenie. Szczególny niepokój w badaniach nad literaturą emigracyjną budzi cienka granica, która przebiega między autorami określanymi jako „pisarze czescy” tworzący w języku obcym, np. angielskim (przypadek Jana Nováka i jego późniejszych utworów), i obcojęzycznymi pisarzami czeskiego pochodzenia (tak określana bywa pisząca po niemiecku Libuše Moniková czy „francuskojęzyczny” Milan Kundera). Może więc najwłaściwszy w tym kontekście byłby termin „twórca literatury czeskiej”? Nieprecyzyjna terminologia w dużej mierze została utrwalona deklaracjami samych autorów. Aby uniknąć sztucznych kategoryzacji, ograniczających wybór utworów literackich, na przykładzie których analizuję motyw sierpnia oraz „normalizacji” i tendencję do interpretowania tych wydarzeń przez pryzmat doświadczeń i kulturowych tradycji w czeskiej literaturze, przywołuję powieści, stanowiące rodzaj reprezentacji wybranych konwencji i strategii literackich, sposobów myślenia o historii i o tożsamości, charakterystycznych dla epoki oraz pokolenia (nie tylko w ujęciu literackim). Wybrane powieści stanowią także przykład literatury posługującej się metodą „historycznych konfrontacji” w ocenie autentycznych wydarzeń, dopełniają refleksję na temat czeskich dwudziestowiecznych *potíží s dějinami* (kłopotów z historią), potwierdzają żywotność symboliki praskiej wiosny w czeskim życiu kulturalnym po roku 1989⁹. Dzieła przedstawicieli czeskiej emigracji posierpni-

⁹ Na przywołanie oczywiście zasługiwałoby także wiele innych tekstów, poruszających temat praskiej wiosny, inwazji oraz „normalizacji”, które powstawały na emigracji oraz w kraju. „Sierpniowe” motywy stanowią na przykład istotny wątek samizdatowej powieści Jiřego Grušy (*Dotazník aneb Modlitba za jedno město a přitele*), wydanej w roku 1975. Obraz inwazji zamyka także ostrawską historię Oty Filipa z roku 1974 (*Nanebevstoupení Lojzka Lapáčka ze Slezské Ostravy*), w której skomplikowane powojenne dzieje wielonarodowego miasta zostają skonfrontowane z losami poszczególnych bohaterów oraz z toczącymi się między nimi futbolowymi rozgrywkami. Obraz epoki „normalizacji” przynosi również emigracyjna powieść Oty Filipa *Poskvrněné početí*, której głównym bohaterem jest niespełniony literat Hugo, próbujący funkcjonować w „normalizowanej” rzeczywistości lat siedemdziesiątych. Brutalną demityzację praskiej wiosny proponuje undergroundowy tekst urodzonego w 1957 roku Jana Pelca *...a bude hůř* z roku 1985. Z kolei obraz „normalizowanej” Czechosłowacji i „wegetującego” społeczeństwa, nastawionego na spełnianie określonych funkcji prezentuje proza Karela Šrpná *Doliché záznamy o zcivilizování ostrova Scraps* (1980). Metaforyzacji dramatu końca lat sześćdziesiątych podejmuje się także Jiří Klobouk w opowiadaniach zebranych w tomie *Návrat domů a jiné povídky* (1979). Per-

wej¹⁰, starszej generacji – Josefa Škvoreckiego (1924–2012), Milana Kundery (ur. 1929) oraz Pavla Kohouta (ur. 1928)¹¹ – stanowią egzemplifikację kulturowych refleksji i pamięci o motywach „sierpniowych”¹², zwią-

spektywa emigracyjna jest obecna w poświęconych Czechosłowacji i nawiązujących do sierpnia tekstach Libuše Monikovej, Jaroslava Vejvody, Sylvii Richterovej, Vlastimila Třešňáka czy Jana Nováka. Warto wspomnieć także o historycznych opowiadaniach Karel Michala (*Rodný kraj*), wydanych w roku 1977, demityzujących czeską historię oraz sławne, symboliczne postaci, takie jak Karel Havlíček Borovský czy Jan Roháč z Duby. Swoisty przegląd przez czeską historię XX wieku, z uwzględnieniem najważniejszych przełomów w życiu społeczeństwa, stanowi także powieść Pavla Tigrida wydana w ‘68 Publishers *Kapesní průvodce inteligentní ženy po vlastním osudu* (1988). Różnorodność w ocenie i literackiej realizacji „sierpniowych” wątków w literaturze samizdatowej oraz emigracyjnej, widoczna chociażby na przykładzie przywołanych wybiórczo tekstów, skłoniła mnie do zawężenia obszaru zainteresowań i skupienia się na powstałej na uchodźstwie twórczości urodzonych w podobnym czasie pisarzy, proponującej zbliżone sposoby funkcjonalizacji motywów historycznych i kulturowych w obrębie tekstu.

¹⁰ Do generacji „osmaśdesiátníků” (którą, upraszczając, można byłoby zdefiniować jako pokolenie politycznych i kulturalnych reformatorów praskiej wiosny) zalicza się pisarzy, których twórczość nie jest tematem niniejszej pracy, ale ich nazwiska często pojawiają się w kontekście wydarzeń roku 1968. Najważniejsze z nich to: Ludvík Aškenazy, Jan Beneš, Jaroslava Blažková, Antonín Brousek, Ivan Diviš, Ota Filip, Josef Fišera, Jiřina Fuchsová, Jiří Gruša, Dušan Hamšík, Vilém Hejl, Jiří Hochman, Miroslav Holub, Jaroslav Hutka, Josef Jedlička, Pavel Kohout, Jiří Kolář, Petr Král, Antonín Kratochvíl, Jan Křesadlo, Karel Kryl, Milan Kundera, Věra Linhartová, Jiří Loewy, Artur London, Arnošt Lustig, Stanislav Mareš, Karel Michal, Ladislav Mňačko, Patrik Ouředník, Jiří Pelikán, Jan Peroutka, Jan Pivečka, Rio Preisner, Michaela Prunnerová, Petr Řepka, Sylvie Richterová, Zdena Salivarová, Ivan Schneedorfer, Karel Sidon, Josef Škvorecký, Ivan Svítak, Alexander Tomský, Vlastimil Třešňák, Karel Trinkewitz, Jaroslav Vejvoda, Bronislava Vokolková, Monika Zgustová. (Porównaj także: A. Muchová, *Exile Through the Eyes of Czech Writers. Political Emigration of 1948–1968*, Saarbrücken 2006.)

¹¹ Josef Škvorecký krótko po inwazji wyjechał wraz z żoną Zdeną Salivarovou do Stanów Zjednoczonych. W 1969 roku oboje przenieśli się do Kanady, gdzie założyli w roku 1971 wydawnictwo ‘68 Publishers. W roku 1978 zostali pozbawieni czeskiego obywatelstwa. Milan Kundera opuścił Czechosłowację w roku 1975. Początkowo wykładał w Rennes, później przeniósł się do Paryża, gdzie żyje do dziś. W roku 1987 ukończył ostatnią powieść napisaną w języku czeskim (*Nesmrtelnost*). W 1979 został pozbawiony czeskiego obywatelstwa, zaś dwa lata później uzyskał obywatelstwo francuskie. Pavel Kohout dowiedział się o inwazji podczas pobytu we Włoszech. Wrócił do kraju, by po latach stać się jednym z twórców i pierwszych sygnatariuszy *Karty 77*. Od stycznia 1977 roku był przez władze „nakłaniany” do wyjazdu. W roku 1978 otrzymał zgodę na roczne stypendium wyjazdowe do Austrii. Powrót w 1979 okazał się niemożliwy, Kohout i jego żona Jelena Mašinová zostali pozbawieni obywatelstwa i zamieszkali w Wiedniu, gdzie żyją do dziś. Najważniejsze prace, podejmujące temat biografii autorów oraz interpretacyjne studia, poświęcone ich twórczości przywołuję w bibliografii.

¹² Przez to myśląc być może i skrótowe pojęcie rozumiem zarówno odniesienia do czechosłowackiej rzeczywistości lat sześćdziesiątych, inwazję w nocy z 20 na 21 sierpnia 1968 roku, proces „normalizacji”, jak również doświadczenie emigracji wywołanej tzw. interwencją na terenie Czechosłowacji.

zanych z nimi znaczeniach, emocjach, jak również literackich sposobach ich kreowania. Punktem odniesienia pozostaje niezależna publicystyka emigracyjna i krajowa lat 1968–1989 oraz reakcje, opinie i oceny roku 1968 po zwycięstwie aksamitnej rewolucji. Wskazana literatura ma przede wszystkim pełnić funkcję uzupełnienia szerszej refleksji na temat recepcji wydarzeń związanych z sierpniem 1968 roku. Reprezentacyjne powieści przywołane w tekście są także sygnałem do refleksji nad rolą literatury.

Josef Škvorecký, Milan Kundera oraz Pavel Kohout to pisarze, którzy wyemigrowali w wyniku wydarzeń związanych z inwazją wojsk Układu Warszawskiego na teren Czechosłowacji¹³, to także twórcy, na których dziełach represje reżimu komunistycznego odcisnęły wyraźne piętno. Doświadczenie środkowoeuropejskiej skomplikowanej historii, naznaczonej totalitaryzmami jest stałym motywem ich twórczości literackiej i publicystycznej, różnie ocenianej zarówno w kraju, jak i za granicą. Powieści Škvoreckiego, Kundery i Kohouta wskazują na symetryczną zależność, w pewnym sensie symbolizującą sytuację emigranta, pamiętającego o rzeczywistości krajowej, dryfującego we wspomnieniach, literaturze, publicystyce, pracy naukowej i codziennym życiu między ojczyzną a obczyzną. Wszystkie wybrane przeze mnie utwory powstawały na emigracji przed rokiem 1990, wszystkie są dziełem dojrzałych twórców, ludzi, którzy mieli okazję obserwować, a nawet uczestniczyć (Kohout, Kundera) w budowaniu komunistycznej rzeczywistości powojennej Czechosłowacji. Wszystkie też powstawały „przy błogosławieństwie” bądź pod presją nowej, zewnętrznej perspektywy. Wszystkie nawiązują wreszcie do rudymentalnych wartości i utrwalonych wyobrażeń na temat czeskiej historii. *Mirákl* (Cud) oraz *Príběh inženýra lidských duší* (Przypadki inżyniera ludzkich dusz) Josefa Škvoreckiego, *Kde je zakopán pes* (Gdzie leży pies pogrzebany) i *Konec velkých prázdnin* (Koniec wielkich wakacji) Pavla Kohouta, *Nesnesitelná lehkost bytí* (Nieznosna lekkość bytu) oraz *Kniha smíchu a zapomnění* (Księga śmiechu i zapomnienia) Milana Kundery¹⁴

¹³ W rzeczywistości Škvorecký opuścił kraj w roku 1968 i wyjechał do Stanów Zjednoczonych. Za początek emigracyjnego etapu w jego życiu przyjmuje się jednak często moment przeprowadzki do Kanady. Z kolei moment opuszczenia kraju przez Pavla Kohouta wskazywałby na konieczność zaliczenia go do wyodrębnianej niekiedy osobnej fali czeskiej emigracji (po *Karcie* 77). Nie ulega jednak wątpliwości, że uchodźstwo na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych było wciąż konsekwencją wydarzeń sierpniowych. Szerzej kwestię klasyfikacji emigracyjnych fal oraz różnorodne koncepcje podziału dwudziestowiecznych diaspor przywołuję w rozdziale drugim.

¹⁴ Powieść Milana Kundery *Kniha smíchu a zapomnění* została napisana w roku 1978, wydana po raz pierwszy rok później w tłumaczeniu na język francuski. W 1981 roku czeską wersję tekstu opublikowało emigracyjne wydawnictwo '68 Publishers, w którym

to powieści emigracyjne i krajowe zarazem. Krajowe, bo poruszają temat pozosta(wa)nia, trwania, bycia, stawiania oporu i podporządkowania w rzeczywistości „normalizowanej”. Emigracyjne, bo powstają na emigracji, są opowieściami o emigracji, pisanymi przez emigrantów, wplecionymi w doświadczenia i zdarzenia nieemigracyjne, odwołującymi się do ponadczasowych wartości i idei charakteryzujących czeską kulturę, historię i literaturę, zarówno przed, jak i po inwazji.

Lektura wymienionych utworów wymaga specjalnej optyki. Refleksję interpretacyjną uzupełnia publicystyka dotycząca znaczenia roku 1968, kontekst czeskiej historii i tradycji literackiej oraz fragmenty tekstów znanych i cenionych na świecie pisarzy czeskich. Parafrazując słowa Ryszarda Nycza, dzieła Škvoreckiego, Kundery i Kohouta stały się tropem rzeczywistości. Równie ważne pozostają konteksty kulturowe i literackie, które odgrywają określoną rolę w opisie wydarzeń i doświadczeń związanych z inwazją. Kolejnym tematem, odkrywanym w twórczości pisarzy emigrantów, jest wątek uchodźstwa oraz kwestie bezsprzecznie z nim związane: zmiana języka i znaczenie języka ojczystego, relacje między

także dwukrotnie (w roku 1985 oraz 1988) została wydana *Nesnesitelná lehkost bytí* napisana na początku lat osiemdziesiątych i również przetłumaczona na język francuski (powieść ukazała się we francuskim przekładzie w roku 1984, podobnie jak polskie tłumaczenie Agnieszki Holland). *Kniha smíchu a zapomnění* nie została w Czechach wydana ponownie, *Nesnesitelná lehkost bytí* ukazała się nakładem brneńskiego wydawnictwa Atlantis w 2006 roku. Ostatnia wersja powieści różni się jednak od tej wydanej w Toronto, dlatego w niniejszej pracy zostały wykorzystane oba teksty, a publikacja z roku 2006 była dodatkowo porównywana z polskim przekładem (*Nieznośna lekkość bytu*, przeł. A. Holland, Londyn 1984).

Obie powieści Škvoreckiego były pierwotnie wydane w ‘68 Publishers. *Mirákl*, który powstawał w latach 1969–1972, po raz pierwszy w 1972 roku. W latach późniejszych został także opublikowany przez londyńskie Rozmluvy. W niniejszej pracy korzystam z wydania przygotowanego przez oficynę Atlantis z roku 1991. Pisany od października 1975 do czerwca 1977 *Příběh inženýra lidských duší* był opublikowany w Toronto po raz pierwszy w roku 1977 i wielokrotnie wznawiany w latach późniejszych. Cytowane fragmenty pochodzą z praskiego wydania z roku 2000. Dotychczas jedynie *Příběh...* został przełożony na język polski przez Andrzeja S. Jagodzińskiego (*Przypadki inżyniera ludzkich dusz*, Sejny 2008).

Powieść *Konec velkých prázdnin* Kohouta powstawała między kwietniem 1984 a sierpniem 1990. Pierwotnie została opublikowana w języku niemieckim. W pracy korzystam z praskiego wydania z roku 1996. Bardziej skomplikowana jest historia drugiego testu Kohouta, „memoáromanu” *Kde je zakopán pes*, pisanego w latach 1984–1987. Pierwsze czeskie wydanie ukazało się w roku 1987 w emigracyjnej oficynie Index. Krótko przed nim została opublikowana znacznie zmodyfikowana wersja niemiecka. W niniejszej publikacji cytowane są fragmenty z wydania z 2002 roku, uzupełnionego o autentyczne nazwiska postaci pojawiających się w powieści Kohouta.

emigracją a ojczyzną, problemy asymilacyjne, charakterystyka emigracyjnych środowisk, kwestia pamięci historycznej, kulturowej, zbiorowej czy indywidualnej. Niezmiernie istotny jest fakt obecności w czeskiej literaturze powstałej po 1968 roku fundamentalnych dla czeskiej historii i kultury pytań i dyskusji tworzących tożsamość narodową, utrwalających ją w momentach historycznych i politycznych destabilizacji (*česká otázka, spor o smysl českých dějin*, zagadnienie prawdy, „środkowoeuropejskość” narodu, państwa i literatury). W wybranych utworach nie zabrakło również refleksji literackiej, dotyczącej roli artysty i intelektualisty, a także przemyśleń na temat funkcji, jaką pełni literatura niezależna w zniewolonym społeczeństwie. Na uwagę zasługują literackie obrazy i definicje pokolenia oraz narodu, a także samotnego człowieka, przeżywającego swoją małą *historkę*, która rozgrywa się na tle wielkich dziejowych potyczek.

Rok 1968 nie sprowadza się do wydarzeń następujących po wkroczeniu wojsk na teren Czechosłowacji, nie odnosi się również tylko do „siedmiu praskich dni” po inwazji, na dwadzieścia lat stygmatyzujących czeską historię i kulturę, nie odwołuje się wreszcie do wszystkich wydarzeń, które miały miejsce na przestrzeni dwunastu miesięcy, od stycznia do grudnia 1968. Liczba „1968” funkcjonuje w czeskiej literaturze i publicystyce jako symbol końca i początku – końca epoki praskiej wiosny i początku „normalizacji”, choć te dwa etapy oddzielone są przecież pewnym okresem przejściowym. Dlatego też datę 1968 traktuję w wielu miejscach jako znak trzech wydarzeń, choć w rzeczywistości historycznej odnosi się przede wszystkim do legendarnej „interwencji”. Decyzja o tak szerokim ujęciu wynika z przekonania o ogromnym ładunku symbolicznym i semantycznym takich określeń, jak „sierpień”, „noc inwazji”, „bratnia pomoc”, formułowanych w nawiązaniu do wcześniejszych oraz późniejszych zdarzeń, z bolesną świadomością przyczyn i następstw „piekielnego lata” (Josef Škvorecký). Istotne jest jednak jeszcze szersze spojrzenie, ukontekstowanie roku 1968 w odniesieniu do czeskiej i europejskiej historii dwudziestego wieku, a także stuleci wcześniejszych. Traumatyczne sierpniowe i późniejsze, „normalizacyjne” przeżycie wywołuje duchy skomplikowanych dziejów ziem czeskich. Swoistą ciągłość i cykliczność historii udowadniają również wydarzenia 1989 roku, określane jako powtórzona (tym razem z pozytywnym rezultatem) rewolucja, odłożony w czasie finał praskiej wiosny czy nawet długo oczekiwane spełnienie ideałów odrodzenia narodowego. Na uwagę zasługują także współczesne komentarze publicystów, historyków, dziennikarzy i pisarzy, ich ponowne spojrzenie z dystansu, tym razem nie geograficznego, lecz czasowego. Przywołanie

nowszej perspektywy pozwala być może na zobiektywizowanie koncepcji dotyczących miejsca przemian lat sześćdziesiątych w czeskiej historii oraz podjęcie polemiki ze stwierdzeniem Antonína J. Liehma, że „Praską Wiosnę usunięto z czeskiej pamięci zbiorowej”¹⁵.

* * *

Pragnę serdecznie podziękować Panu Profesorowi Bogusławowi Zielińskiemu za wsparcie merytoryczne i mentalne podczas pisania pracy, recenzentkom: Paniom Profesor Annie Gawareckiej i Doktor hab. Danucie Sosnowskiej za cenne uwagi i komentarze, Panu Doktorowi Petrowi Janyšce za pomoc w zgromadzeniu zdjęć, Panu Doktorowi Milanowi Bárcie za udostępnienie fotografii z prywatnego archiwum, Przyjaciołom za rozwiewanie wątpliwości, a przede wszystkim mojej Mamie (pierwszej najcierpliwszej korektorce) i Bratu za podnoszenie na duchu, zrozumienie i wytrwałość.

Dziękuję również za umożliwienie wykorzystania wybranych fotografii ze zbiorów praskiego Archiwum Narodowego (Národní archiv) oraz za udostępnienie ich przez Instytut Badań nad Reżimami Totalitarnymi w Pradze (Ústav pro studium totalitních režimů).

¹⁵ *Potem byla Praska Wiosna (wywiad z A.J. Liehmem)*, w: A. Kaczorowski, *Europa z płaskostopiem*, Wołowiec 2006, s. 113.